

ТУРКИЯДА САЛЖУҚИЙЛАР ДАВРИ ТАРИХИГА ОИД ТАДҚИҚОТЛАР (1920-1970 йиллар)

Qodirov Zikrilloxon Musaxonovich

Аннотация

Туркияда Салжуқийлар тарихига оид тадқиқотлар Республика даврининг илк йилларида бошланган. Бу маънода биринчи иш сифатида 1925-йилда Меҳмет Шарафиддин томонидан нашр этилган “Салжуқийлар даврида мазҳаблар” номли мақолани қабул қилиш мумкин. Биринчи кенг қамровли тадқиқот эса Муқримин Халил Йинанч томонидан 1944-йилда “Туркия тарихи: Салжуқийлар даври I – Анадолнинг фатҳи” номи билан нашр этилган асар ҳисобланади. Шу даврда Меҳмет Алтай Кўймен 1946-йилда ўзининг илк нашрини амалга оширган.

Кейинги босқичда Иброҳим Кафесоглу 1950-йилларда кетма-кет бир китоб (“Султон Маликшоҳ даврида Буюк Салжуқийлар империяси”) ва икки мақола нашр қилган. У Усмон Турон билан келишмовчиликларга дуч келган бўлса-да, Кафесоглунинг “Ислом энциклопедияси”да чоп этилган “Салжуқийлар” мақоласи ҳам ушбу соҳада катта аҳамиятга эга ҳисобланади.

Буюк Салжуқийлар тарихи бўйича энг кенг қамровли тадқиқот, шу билан бирга илк фундаментал иш сифатида Усмон Туроннинг 1965-йилда нашр этилган “Салжуқийлар тарихи ва турк-ислом маданияти” асари ҳисобланади. У мазмун ва методология жиҳатидан энг муҳим ишлардан бири бўлиб, ҳозиргача ҳам бу соҳанинг асосий манбаларидан бири сифатида қабул қилинади.

1960-йилларда Али Севим тадқиқотларини бошлаб, 2013-йилда вафотига қадар кўплаб асарлар яратган. 1970-йиллардан бошлаб эса Эрдоган Мерчил ва Жўшкун Алптекиннинг ишлари нашр этила бошлаган. Ҳозирги кундаги Салжуқийлар тарихи бўйича тадқиқотлар эса юқорида зикр этилган олимларнинг шогирдлари ва уларнинг шогирдлари орқали давом эттирилмоқда.

Таянч сўзлар: *Салжуқийлар, Салжуқийлар тадқиқотлари, Усмон Турон, Йинанч, Кўймен.*

Туркияда Салжуқийлар тарихи тадқиқотлари Республика даврининг илк йилларида бошланган. Бу соҳадаги дастлабки тадқиқот сифатида Меҳмет

Шарафиддин (Ялткая) ¹ томонидан ёзилган “Салжукийлар даврида мазҳаблар”² номли мақолани қабул қилиш мумкин. Илк тадқиқотдан кейин анча узоқ муддат давом этган танаффус кузатилган ва бу даврни якунлаган шахс М. Фуад Кўпрюлю бўлган. Салжукийлар тарихи соҳасида Республикагача ҳам асарлари мавжуд бўлган Кўпрюлюнинг “Анатолия Салжукийлари тарихининг маҳаллий манбалари” ³ номли мақоласи уни тўғридан-тўғри бу соҳага йўналтирмаган бўлса-да, унинг шогирди Усмон Туронни Салжукийлар тарихи бўйича тадқиқот олиб боришга ундаган.

Илк даврларда кўпроқ мақола шаклида олиб борилган ишлар кейинчалик кенг кўламли асарларга айланган ва Мукримин Халил Йинанч⁴ 1944-йилда “Туркия тарихи: Салжукийлар даври I – Анатолиянинг фатҳи” ⁵ номли китобини нашр этган. Йинанчнинг ушбу асари ҳам биринчи бўлгани, ҳам сиёсий тарих билан бир қаторда Салжукийларнинг Анатолиядаги фаолияти ҳақида берган маълумотлари сабабли катта бир бўшлиқни тўлдирган. Бу қадар муҳим бошланиш қилгани ва китоб номига “I” белгисини қўйганига қарамасдан, Йинанчнинг кейинги ишлари орасида Салжукийлар тарихи, афсуски, жуда катта ҳажмга ета олмаган. Шунга қарамай, юқорида зикр этилган асари ҳанузгача тадқиқотчилар мурожаат қиладиган муҳим манбалардан бири бўлиб қолмоқда.

Мавзу бўйича олиб борилган тадқиқотлар нашр йиллари асосида кўриб чиқилганда, Мукримин Халил Йинанчдан кейин Меҳмет Алтай Кўйменнинг⁶ ишлари бошлангани кўринади. Кўймен Фуад Кўпрюлю раҳбарлигида Муҳаммад ибн Иброҳимнинг “Тарих-и Салжукиён-и Кирмон” номли диссертацияси билан 1943-йилда докторлик унвонини олган. Унинг Салжукийлар тарихи бўйича илк наشري докторлик диссертациясининг қисқача баёни ҳисобланган “Кирмон Салжукийлари тарихи” ⁷ номли мақоладир. Бу ишини “Буюк Салжукийлар империясида ўғузлар кўзғолони (1153)”⁸ ва “Нумизматик маълумотларга кўра Буюк Салжукийлар султони

¹ Қаранг. İsmail Kara, “Yaltkaya, Mehmet Şerefettin”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA), XLIII.

² Mehmed Şerefeddîn (Yaltkaya), “Selçukîler Devrinde Mezâhib”, İstanbul Üniversitesi Türkiyat Mecmuası, sayı: 1, (1925).

³ Mehmed Fuad Köprülü, “Anadolu Selçukluları Tarihinin Yerli Kaynakları”, Belleten, sayı: 27, (1943).

⁴ Қаранг. Fahameddin Başar, “Yinanç, Mükrimin Halil”, DİA, XLIII.

⁵ Mükrimin Halil Yinanç, Türkiye Tarihi Selçuklular Devri I Anadolu’nun Fethi, İstanbul 1944.

⁶ Қаранг. Feda Şamil Arık, “Köymen, Mehmet Altay”, DİA, XXVI.

⁷ Mehmet Altay Köymen, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, sayı: 2, (1943).

⁸ Mehmet Altay Köymen, “Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Oğuz İsyanı (1153)”, Ankara Üniv., D. T. C. F. D., sayı: 1, (1947).

Санжар билан Ироқ Салжуқийлар давлати ҳукмдори Маҳмуд ўртасидаги вассаллик муносабатлари”⁹ номли мақолалар давом эттирган.

“Атабату’л-катаба” нашр этилгандан сўнг ёзган “Буюк Салжуқийлар империяси даврига оид иншолар тўпламлари, Атабату’л-катабанинг нашри муносабати билан”¹⁰ номли мақоласи ҳам унинг муҳим ишлари қаторига киради. Бу мақолалар кейинчалик амалга ошириладиган тадқиқотлар учун муҳим асос бўлган ва Меҳмет Алтай Кўймен Салжуқийлар тарихшунослигининг муҳим устунларидан бири ҳисобланади. Шу билан бирга, Меҳмет Алтай Кўйменни алоҳида ўринга қўйишимизга сабаблардан бири унинг ёзган китобларидир. Унинг Салжуқийлар давлатининг ташкил топиши, Тўғрул Бек, Султон Алп Арслон ва Санжар даврларини ёритган асарлари ҳанузгача соҳа тадқиқотчилари учун биринчи мурожаат манбалари қаторида туради.¹¹

1950-йилларда Салжуқийлар тарихи соҳасида Истанбул ва Анқара ўртасидаги рақобатнинг асослари ҳам қўйилган. Жумладан, Иброҳим Кафесоғлунинг¹² Мукримин Халил Йинанч раҳбарлигида тайёрлаган Султон Маликшоҳ монографияси бу соҳага янги бир тадқиқотчининг қўшилганини англатар эди. Бу диссертация кейинчалик “Буюк Салжуқийлар империясида Султон Маликшоҳ даври”¹³ номи билан нашр этилади ва юқорида тилга олинган рақобатнинг муҳим далиллари билан айланади.

Кафесоғлунинг Салжуқийлар тарихшунослиги учун муҳим бўлган ушбу ишидан сўнг нашр этган икки мақоласи ҳам ҳануз аҳамиятини сақлаб қолган. Булар “Шарқий Анатолияга илк Салжуқий юриши (1015–1021) ва унинг тарихий аҳамияти”¹⁴ ҳамда “Салжуқнинг ўғиллари ва набиралари”¹⁵ номли тадқиқотлардир. Иброҳим Кафесоғлунинг яна бир муҳим иши эса юқорида айтилган рақобатга сабаб бўлган “Салжуқийлар” номли мақола бўлиб, у

⁹ Mehmet Altay Köymen, “Meskûkâta Göre Büyük Selçuklu İmparatoru Sancar’la Irak Selçuklu Devleti Hükümdarı Mahmud’un Vasallık Münasebetleri”, 60. Doğum Yılı Münasebetiyle Zeki Velidi Togan’a Armağan (Symbolae In Honorem Z. V. Togan), İstanbul 1950-1955.

¹⁰ “Büyük Selçuklu İmparatorluğu Devrine Âit Münşeat Mecmuaları, Atebetü’l-Ketebe’nin Neşri Münasebetiyle”, Ankara Üniv. D. T. C. F. D., sayı: 4, (1951).

¹¹ Mehmet Altay Köymen, sonraki yıllarda bu dönem hakkında Selçuklu Devri Türk Tarihi (Ankara 1963), Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, II. İkinci İmparatorluk Devri (Ankara 1954), üç fasikül halinde Alp Arslan ve Zamanı (Ankara 1972, 1983, 1992), Tuğrul Bey ve Zamanı (Ankara 1976) ve Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, c. I, Kuruluş Devri (Ankara 1989) adlı çalışmaları yapmış, Tuğrul Bey ve Zamanı haricinde hepsi Türk Tarih Kurumu tarafından farklı yıllarda tekrar tekrar basılmıştır.

¹² Қапанг. Abdülkadir Donuk, “Kafesoğlu, Halil İbrahim”, DİA, XXIV.

¹³ İbrahim Kafesoğlu, Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu, İstanbul 1953.

¹⁴ İbrahim Kafesoğlu, “Doğu Anadolu’ya İlk Selçuklu Akını (1015-1021) ve Tarihi Ehemmiyeti”, Fuad Köprülü Armağanı, İstanbul 1953.

¹⁵ İbrahim Kafesoğlu, “Selçuk’un Oğulları ve Torunları”, İstanbul Üniversitesi Türkiyat Mecmuası, sayı: 13, (1958).

“Ислом энциклопедияси”да нашр этилган. Маликшоҳ ҳақидаги ишидан кейин Меҳмет Алтай Кўйменнинг¹⁶ танқидлари, шунингдек, ушбу мақола нашридан кейин Усмон Турон томонидан ёзилган¹⁷ икки алоҳида танқид мавжуд. Бу танқидлар ва уларга Кафесоғлунинг жавоблари Истанбул–Анқара рақобатининг энг юқори нуқтаси сифатида баҳоланиши мумкин. Эҳтимол, айнан шу рақобат сабабли Иброҳим Кафесоғлунинг Салжуқийлар тарихи бўйича тадқиқотлардан воз кечиб, Умумий турк тарихи соҳасига ўтиши бу йўналиш учун катта йўқотиш бўлган.

Турк тарихшунослигининг энг йирик шахсларидан бири бўлган Меҳмет Фуад Кўпрюлю¹⁸ Салжуқийлар соҳасида чуқур тадқиқотлар олиб бормаган. Республика давридан олдин ёзган бир ишидан кейин у “Анатолия Салжуқийлари тарихининг маҳаллий манбалари”¹⁹ номли мақоласи билан Салжуқийлар тарихига ҳисса қўшган. Ушбу мақоласида Туркия Салжуқийлари ҳақида умумий манба таҳлилини амалга ошириб, бошқа тадқиқотчилар учун ҳам йўл очган. Бу соҳадаги энг катта ҳиссаси эса Усмон Турон²⁰ каби тадқиқотчини Салжуқийлар тарихи йўналишига йўналтирганидир.

Усмон Туроннинг мавзуимизга оид илк муҳим асари “Туркия Салжуқийлар давлати ҳақидаги расмий ҳужжатлар”²¹ номли тадқиқотидир. Шу билан бирга ҳам Анқара мактаби вакили Усмон Турон, ҳам Салжуқийлар тарихи нуқтаи назаридан 1965-йил муҳим бурилиш нуқтаси ҳисобланади. Чунки айнан шу йилда Буюк Салжуқийлар ҳақида илк мустақил китоб нашр этилган. Аслида, “Салжуқийлар тарихи ва турк-ислом маданияти”²² номли бу китоб “Ислом энциклопедияси”даги “Салжуқийлар” қисми сифатида тайёрланган ва топширилган.

Бироқ ушбу асар таҳрир ҳайъати томонидан жуда узун деб топилган, ҳозирги ҳолатида нашр этиб бўлмаслиги ва қисқартирилиши талаб қилинган. Усмон Турон эса бу талабни рад этган. Шу сабабли бу қисмни ёзиш Иброҳим Кафесоғлуга топширилган. Кейинчалик Усмон Туроннинг “Бу қисм биздан олиниб қайта ёзилган” деган танқидлари Иброҳим Кафесоғлу билан ўртасида кескин баҳс ва зиддиятларга сабаб бўлган.

¹⁶ Mehmet Altay Köymen, “Selçuklu Devri Türk Araştırmaları, I: Büyük Selçuklu İmparatoru Melikşah Devrine Dair Bir Eser Münasebetiyle”, Belleten, sayı: 68, (1953).

¹⁷ Osman Turan, “Selçuklular Hakkında Yeni Bir Neşir Münasebetiyle”, Belleten, sayı: 116, (1965).

¹⁸ Қаранг. Ömer Faruk Akün, “Mehmet Fuad Köprülü”, DİA, XXVIII.

¹⁹ Mehmed Fuad Köprülü, “Anadolu Selçukluları Tarihinin Yerli Kaynakları”, Belleten, sayı: 27, (1943).

²⁰ Қаранг. Salim Koca, “Turan, Osman”, DİA, XLI.

²¹ Osman Turan, Türkiye Selçuklu Devleti Hakkındaki Resmî Vesikalar, Ankara 1958.

²² Osman Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti, Ankara 1965.

Усмон Турон кейинчалик Малазгирт ғалабасининг 900 йиллиги муносабати билан “Салжукийлар даврида Туркия”²³ номли асарини нашр этган. Бу асар ҳозирги кунгача Туркия Салжукийлар тарихи бўйича нашр этилган энг кенг қамровли тадқиқот сифатида ўз аҳамиятини сақлаб келмоқда.

Шу йилнинг ўзида у “Салжукийлар ва исломият”²⁴ номли, тўққиз хил мавзу ҳақида маълумот берувчи асардан сўнг, Буюк Салжукийлар доирасида Анатолиянинг турклашув жараёнини бошлаган бейликлар ҳақида “Шарқий Анатолия турк давлатлари тарихи”²⁵ номли жуда қимматли бир тадқиқотни ҳам ёзган. Ушбу ишлари орқали Усмон Турон Салжукийлар тарихи тадқиқотларига чуқур таъсир кўрсатган ва ҳануз муҳим тадқиқотчи сифатида ўз аҳамиятини сақлаб қолмоқда.

Деярли шу даврларда Салжукийлар тарихи бўйича тадқиқотларга киришган яна бир муҳим олим Али Севим²⁶ бўлган. 1958-йилда “Ортиқўғиллари тарихи” номли диссертацияси билан докторлик унвонини олган Али Севим, бу даврда тўғридан-тўғри ёки билвосита Салжукийлар билан боғлиқ тадқиқотлар олиб борган. “Султон Маликшоҳ даврида Аҳса ва Баҳрайн карматийларига қарши Салжукийлар юриши”²⁷ ҳамда “Жимри воқеаси ҳақида бир неча изоҳ”²⁸ номли мақолалари илк босқич учун муҳим ҳисобланади.

1964-йилда “Суриянинг Салжукийлар томонидан фатҳ этилиши” номли иши билан доцент унвонини олган Али Севимнинг ушбу тадқиқоти кейинчалик “Сурия Салжукийлари”²⁹ номи билан нашр этилган.³⁰ Унинг тегишли асарлари ҳозиргача соҳадаги тадқиқотчилар учун муҳим ва ажралмас манбалар бўлиб қолмоқда.

Олдинги қайдда қўплаб асарларини келтирганимиз Али Севимнинг Салжукийлар тарихи соҳасига энг катта ҳиссаси манбаларни нашр этиш ва таржима қилиш соҳасида бўлган. Али Севим Сибт Ибнул-Жавзийнинг

²³ Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul 1971.

²⁴ Osman Turan, Selçuklular ve İslâmiyet, İstanbul 1971.

²⁵ Osman Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, İstanbul 1973.

²⁶ Қаранг. İlhan Erdem, “Sevim, Ali”, DİA, Ek II.

²⁷ Ali Sevim, “Sultan Melikşah Devrinde Ahse ve Bahreyn Karmatilerine Karşı Selçuklu Seferi”, Belleten, sayı: 94, (1960).

²⁸ Ali Sevim, “Cimri Olayı Hakkında Birkaç Not”, Belleten, sayı: 97, (1961).

²⁹ Ali Sevim, Suriye Selçukluları I-II, Ankara 1965-1985/Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi, TTKY, Ankara 1983.

³⁰ Али Севим томонидан ёзилган бошқа асарлар эса қуйидагилардан иборат: Malazgirt Meydan Savaşı, Ankara 1971; Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri, Ankara 1983; Anadolu’nun Fethi Selçuklular Dönemi, Başlangıçtan 1086 Sonuna Kadar, Ankara 1988; Yaşar Yücel ile birlikte Türkiye Tarihi I-IV, Ankara 1989-1992, 1995); Ünlü Selçuklu Komutanları: Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur, Ankara 1990; Anadolu Fatih Kutalmışoğlu Süleymanşah, Ankara 1990; Erdoğan Merçil ile birlikte Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilât ve Kültür, Ankara 1995.

“Миръату’з-замон фи тарихил-аъйан” асарини нашр қилган, кейинчалик турли даврларда ушбу асардан Салжуқийларга оид қисмларни таржима қилиб мақолалар кўринишида эълон қилган. Бу мақолалар кейинчалик бир жойга тўпланиб қайта нашр этилган, энг охирида эса Туркия Тарих Қурими (ТТК) томонидан китоб шаклида чоп этилган.³¹

Ибнул-Жавзийнинг “ал-Мунтазам фи тарихил-мулук вал-умам” номли асаридан ҳам худди шу тарзда таржималар қилган Али Севимнинг ишлари энг охирида ТТК томонидан китоб ҳолатида нашр этилган.³²

Али Севимнинг бошқа таржималари қуйидагилардан иборат: Ибнул-Адимнинг “Буғйат ат-талаб фи тарихи Ҳалаб: Салжуқийлар билан боғлиқ биографиялар”, Анқара 1976; “Буғйат ат-талаб фи тарихи Ҳалаб, биографиялар орқали Салжуқийлар тарихи (танловлар)”, таржима, изоҳ ва тушунтиришлар Али Севим, ТТКУ, Анқара 1982; Фарук Сумер билан биргаликда “Ислом манбаларига кўра Малазгирт жангги”, Анқара 1971; “Азимий тарихи (Салжуқийлар даврига оид қисмлар: ҳижрий 430–538)”, матн, таржима, изоҳ ва тушунтиришлар А. Севим, ТТКУ, Анқара 1988; ҳамда Ибнул-Адимнинг “Зубдатул-Ҳалаб мин тарихи Ҳалаб” асаридан танловлар, таржима ва баҳолаш Али Севим, ТТКУ, Анқара 2014.

Али Севимнинг Салжуқийлар тарихи соҳасига қўшган ҳиссаси жуда юқори даражада амалга ошгани кўринади.

Али Севим билан бир йилда Анатолия Салжуқий султонларидан Ғиёсуддин Кейхусрав II ва унинг даври³³ номли докторлик диссертациясини тамомлаган Нежат Каймаз ҳам Анқара мактабининг яна бир вакили сифатида бу соҳага кириб келган. Салжуқийлар тарихи бўйича унинг илк мақоласи 1964- йилда нашр этилган. Каймазнинг докторлик диссертацияси эса фақат 2009- йилда чоп этилган, доцентлик иши сифатида ёзилган “Парвона Муинуддин Сулаймон”³⁴ номли асари эса 1970-йилда нашр қилинган. Унинг яна бир муҳим асари 1964-йилда мақола сифатида эълон қилинган “Анатолия Салжуқийларининг инқирозида маъмурий механизмнинг роли”³⁵ номли тадқиқотидир. У Усмон Турондан кейин Туркия Салжуқийлар тарихи соҳасига кирган илк шахслардан бири ҳисобланади. Шу билан бирга,

³¹ Sıbt İbnü’l-Cevzî, Mirâtü’z-zamân fî tarihi’l-ayân’da Selçuklular, çev. Ali Sevim, TTKY, Ankara 2011. Энг тартибли ва мукамал иш бўлгани сабабли фақат шу нашр тилга олинди.

³² İbnü’l-Cevzî, el-Muntazam fî tarihi’l-mülûk ve’l-ümem, Seçme, tercüme ve değerlendirme Ali Sevim, TTKY, Ankara 2014

³³ Nejat Kaymaz, Anadolu Selçuklu Sultanlarından II. Gıyasü'd-din Keyhüsrev ve Devri, TTKY, Ankara 2009.

³⁴ Nejat Kaymaz, Pervane Muinü'd-din Süleyman, Ankara 1970.

³⁵ Nejat Kaymaz, Anadolu Selçuklularının İnhitâtında İdari Mekanizmasının Rolü, TTKY, Ankara 2011; Tarih Araştırmaları Dergisi, sayı: 2, (1964).

Салжукийлар тарихи ишларини кейинчалик тўхтатиб, у кўпроқ яқин давр тарихи бўйича асарлар ёзишга ўтган.

Умуман олганда, Анқара марказли равишда давом этган Салжукийлар тарихи тадқиқотларига 1959-йилда Истанбул университетида докторлик диссертациясини тамомлаган Мухаррам Камол Ўзергин³⁶ ҳам қўшилган. Ўзергиннинг “Анатолия Салжукийлари даврида Анатолия йўллари” номли диссертацияси тарихий-география соҳасидаги илк кенг қамровли ишлардан бири ҳисобланади. Бироқ кейинчалик у Салжукийлар тарихидан узок мавзуларга йўналгани учун бу соҳадаги ишлари чекланган қолган.

Унинг диссертацияси нашр этилмаган, лекин “Анатолия Салжукий карвонсаройлари”³⁷ ва “Салжукий санъаткори наққош Абдулмўъмин ал-Хойий ҳақида”³⁸ номли мақолалари мавжуд. Ўзергиннинг айниқса ҳозиргача тўлиқ ўрганилмаган тарихий-география соҳасида иш олиб бориш имконияти бўла туриб бошқа йўналишларга ўтиб кетиши Салжукийлар тарихшунослиги учун катта йўқотиш бўлган.

Яна шу даврларда мавзуимиз бўйича нашр қила бошлаган яна бир Анқара вакили Айдин Танери эди. Жуда кенг тадқиқот майдонида асарлар яратган Танерининг илк муҳим мақоласи “Мусомарату’л-Ахборнинг Туркия Салжукийлар давлати тузилиши нуқтаи назаридан аҳамияти”³⁹ номини олади.

Бироқ унинг Салжукийлар тарихига энг катта ҳиссаси эҳтимол “Буюк Салжукийлар империясида вазирлик”⁴⁰ номли тадқиқоти бўлган. Аслида бу китоб ҳажмида бўлиши мумкин бўлган даражада кенг (111 саҳифа) ишдир. Ҳам мазмун, ҳам ҳажм жиҳатидан вазирлик мавзуси бўйича илк мурожаат манбалари қаторида хануз ўз аҳамиятини сақлаб келмоқда. Муаллифнинг яна бир асари “Туркия Салжукийларининг маданий ҳаёти”⁴¹ номли китобидир. Бироқ бу асар етарлича эътибор қозонмаган.

Мухаррам Камол Ўзергиндан кейин Истанбул университети доирасидаги иккинчи Салжукийлар тарихи тадқиқотчиси Фикрет Ишилтан раҳбарлигида 1969-йилда “Аҳмад ибн Маҳмуднинг Салжукнома асарининг манбаларини аниқлаш” номли диссертациясини ҳимоя қилган Эрдоған Мерчил бўлган. У Салжукийлар тарихи соҳасида ишини давом эттиришни истагани учун

³⁶ Қаранг. Selçuk Mülâyim, “Özergin, Muammer Kemal”, DİA, Ek II.

³⁷ Muammer Kemal Özergin, “Anadolu Selçuklu Kervansarayları”, Tarih Dergisi, sayı: 20, (1965).

³⁸ Muammer Kemal Özergin, “Selçuklu Sanatçısı Nakkaş Abdülmü’min el-Hoyî Hakkında”, Belleten, sayı: 134, (1970).

³⁹ Aydın Taneri, “Müsâmeretü’l-Ahbâr’ın Türkiye Selçukluları Devlet Teşkilatı Bakımından Değeri”, Tarih Araştırmaları Dergisi, sayı: 6-7, (1966).

⁴⁰ Aydın Taneri, “Büyük Selçuklu İmparatorluğu’nda Vezirlik”, Tarih Araştırmaları Dergisi, sayı: 8-9, (1970).

⁴¹ Aydın Taneri, Türkiye Selçukluları Kültür Hayatı, Konya 1977.

доцентлик диссертацияси сифатида ҳам Салжукийлар билан боғлиқ мавзунини танлаган, ammo бу соҳага оид икки муҳим устоздан (Меҳмет Алтай Кўймен, Усмон Турон) ҳадиксирагани сабабли кам ўрганилган Салғурийлар ва Ғазнавийлар соҳаларига йўналган.

Шу билан бирга у Салжукийлар ҳақида мақолалар нашр қилишни ҳам давом эттирган. Унинг мақолалари одатда жуда кам ўрганилган, ҳатто умуман ўрганилиши режалаштирилмаган кенг соҳалар ва мавзуларга бағишланган.⁴² Салжукийлар йўналишига қайта қайтишига сабаб бўлган илк китобий асари 1980-йилда нашр этилган “Кирмон Салжукийлари” номли ишидир. Бу санадан кейин у кўплаб асарлар ва мақолалар орқали Салжукийлар тадқиқотларига катта ҳисса қўшган.⁴³ Ҳатто Турк-Ислом ўрта асрлари соҳасида олиб бориладиган ҳар қандай тадқиқотда унинг асарларига дуч келмаслик деярли мумкин эмас.

1971-йилда Заки Валиди Тўғон раҳбарлигида тайёрланган “XI асргача бўлган турк тарихида шаҳар” номли докторлик диссертациясини яқунлаган Тунжер Байкара кейинги даврларда сиёсий мавзуларни⁴⁴ ҳам ўз ичига олган ҳолда, ўз тадқиқотларининг аксариятида Салжукийлар ва бейликлар даври Анадолусидаги шаҳар тузилиши, шаҳар маданияти ва иқтисодиётини ўрганган.⁴⁵ Бундан ташқари, унинг тарихий-географияга оид ишлари⁴⁶ ҳам мавжуд. Умуман олганда, Байкара томонидан тақдим этилган асарлар турлича йўналишга мансуб бўлиб кўринса-да, у кўриб чиқилган мавзулар нуқтайи

⁴² Турли журналларда чоп этилган Салжукийларга оид мақолалар кейинчалик китоб шаклига келтирилган. Уларнинг янада қулай фойдаланиш мумкинлиги сабабли бу ерда фақат шу асар тилга олинди. Шунингдек, ушбу ишда мақолалар илк бор қайси журналларда нашр этилгани ҳақида ҳам маълумот топиш мумкин. “Anonim Bir Selçukname”; “Selçuklular Dönemi İle İlgili Türkiye’deki Kaynak ve Araştırmalar”; “Fars Meliki Selçuk-Şah’ın Hayatı ve Paraları”; Fars’taki Selçuklu Hâkimi Resultegin’in Bir Altın Sikkesi”; “Emir Savtegin”; “Türkiye Selçukluları Devrinde Türkçenin Resmi Dil Olmasını Kim Kabul Etti?”; “Selçuklular ve Türkçe”; “Selçuklular’da Rüşvet”; “Na’l-Baha ve Kullanılışına Dair Bazı Örnekler”, bkz. Selçuklular Makaleler, İstanbul 2011.

⁴³ Эрдоған Мерчилнинг бевосита Салжукийлар тарихи ҳақида қаламга олган бошқа асарлари қуйидагилардан иборат: Ahmed b. Mahmûd, Selçuk-Nâme, I-II, haz. E. Merçil, İstanbul 1977; Kirman Selçukluları, İstanbul 1980; Müslüman-Türk Devletleri Tarihi, Ankara 1993; Ali Sevim ile birlikte Selçuklu Devletleri Tarihi, Ankara 1995; Türkiye Selçukluları’nda Meslekler, Ankara 2000; Büyük Selçuklu Devleti, Siyasi Tarih, Ankara 2005; Selçuklular’da Hükümdarlık Alâmetleri, Ankara 2007; Selçuklular’da Saraylar ve Saray Teşkilâtı, İstanbul 2011; Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı (Merkez ve Eyalet Dîvânları), İstanbul 2015.

⁴⁴ I. Gıyaseddin Keyhusrev (1164 - 1211), Ankara 1997; “Konya ve Payitaht Oluşu”, Selçuklu Araştırmaları Dergisi, sayı: 5, (2016).

⁴⁵ Anadolu’nun Selçuklular Devrindeki İktisadi Sosyal Tarihi, İzmir 1990; Türkiye Selçuklularının Sosyal ve Ekonomik Tarihi, İstanbul 2004; “Selçuklu Kervansarayları Üzerine Notlar”, Tarih İncelemeleri Dergisi, sayı: 13/1, (1998).

⁴⁶ Selçuklular ve Beylikler Çağında Denizli, İstanbul 2007; “Honaz Şehri ve Selçuklu Devrindeki Önemi”, İslam Tetkikleri Dergisi, sayı: 7/3-4, (1979); “Yassıçemen Nerededir?”, Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, sayı: 2, (2017).

назаридан соҳа учун муҳим ҳисса қўшган тадқиқотчилардан бири сифатида эътиборга лойиқдир.

Шунингдек, фаолият йўналиши ва ёзган асарлари жиҳатидан бошқачароқ ҳисобланиши мумкин бўлган яна бир тадқиқотчи Микоил Байрамдир. Микоил Байрам 1975-йилда “Шайх Насируддин Маҳмуд ал-Ҳойи (Аҳи Эвран)нинг ҳаёти, муҳити ва асарлари” мавзусидаги диссертацияси билан докторлик даражасини олган. У Салжукийлар тарихидан ташқари ҳам асарлар ёзган бўлса-да, айниқса Салжукийлар даври Туркиясининг ижтимоий, иқтисодий ва диний тузилиши ҳақида кўплаб мақолалар ва китоблар яратган. У Аҳилик (касб-ҳунар ташкилоти) бўйича тадқиқотлари билан алоҳида эътибор қозонган.⁴⁷ Бундан ташқари, Мавлоно Жалолиддин Румий ҳақидаги қарашлари ва унинг билан боғлиқ баҳолари кенг қизиқиш уйғотган, айрим доираларда эса танқидга ҳам учраган. Танлаган мавзулари жиҳатидан ўзига хосликка эга бўлган Микоил Байрамнинг Салжукий тадқиқотларига ҳам катта ҳисса қўшгани кўринади.

1970-йилларга келганда бу соҳага янги тадқиқотчи сифатида Жўшқун Алптекин қўшилди. У 1972-йилда Лондон Университетида Салжукийлар даврига оид бир мавзу бўйича, “The Reign of Zangi (521–541/1127–1146)” номли диссертацияси билан докторлик даражасини олди. 1978-йилда эса “Дамашқ Отабеклиги (Бурийлар)” номли тадқиқоти билан доцент унвонини қўлга киритди. Алптекин ўз соҳаси билан бир қаторда бевосита Салжукийлар тарихи бўйича ҳам тадқиқотлар олиб борган. Унинг “Салжукий тангалари” номли мақоласи ҳар бир тадқиқотчи учун муҳим манба сифатида алоҳида аҳамият касб этади.⁴⁸

⁴⁷ Ahi Evren ve Ahi Teşkilatının Kuruluşu, Konya 1980; Fatma Bacı ve Bacıyan-ı Rum, Konya 1990; Şeyh Evhadü'd-Din Hamid el-Kirmanî ve Evhadiyye Hareketi, Konya 2000; Tarihîni Işığında Nasreddin Hoca ve Ahi Evren, Konya 2001; Türkiye Selçukluları Üzerine Araştırmalar, Konya 2003; Şeyh Evhadü'd-Din Hamid el-Kirmanî'nin Menakıb-Namesi, Konya 2005; Sosyal ve Siyasî Boyutlarıyla Ahi Evren-Mevlana Mücadelesi, Konya 2005; Selçuklular Zamanında Konya'da Dini ve Fikri Hareketler, Konya 2007; Sadru'd-Din-i Konevi (Hayatı, Çevresi ve Eserleri), Konya 2012; Hacı Nasirü'd-din-i Tusi'nin İntihalciliği ve Ahi Evren Hacı Nasirü'd-din ile İlgisi, Konya 2016; “Selçuklular Zamanında Anadolu'da Bazı Yörelere Arasındaki Farklı Kültürel Yapılanma ve Siyasî Boyutları”, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, sayı: 1, (1994); “Türkiye Selçukluları Döneminde Bilimsel Ortam ve Ahiliğin Doğuşuna Etkisi”, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, sayı: 10, (2001); “Türkiye Selçukluları Tarihi Hakkında Yeni Bir Kaynak”, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, sayı: 12, (2002); “Selçuklular Zamanında Danişmend İlinde İlmî ve Fikrî Faaliyetler”, Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, sayı: 2, (2017); “Türkiye Selçuklularında Köy Teşkilâtı”, Selçuklu Araştırmaları Dergisi, sayı: 6, (2017).

⁴⁸ “Selçuklu Paraları”, Selçuklu Araştırmaları Dergisi, sayı: 3, (1971); “Zengî'nin Urfa'yı Fethi”, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi, sayı: 24, (1986); “Selçuklu Devleti Askeri Teşkilatının Eyyübî Devleti Askeri Teşkilatına Etkisi”, Belleten, sayı: 209, (1990); “Selçuklular Zamanında Harput”, Tarih İçinde Harput, Elazığ, 1992; “Selçuklular'da İnsânî Değerler ve Hukuk”, Türklerde İnsânî Değerler ve İnsan Hakları: Başlangıçtan Osmanlı Dönemine Kadar, İstanbul 1992; “Türkiye Selçukluları'nın Kestirdikleri Paralardan İlk Örnekler”, Hakkı Dursun Yıldız Armağanı, Ankara 1995.

Бундан ташқари, унинг Салжукий тарихшунослигига қўшган энг муҳим ҳиссаларидан бири – етиштирган шогирдларидир. Қуйида улар ҳақида маълумот бериладиган бу тадқиқотчилар ҳозир ҳам соҳа бўйича илмий ишлар олиб бориш ва талаба тайёрлашни давом эттирмоқдалар. Афсуски, у энг самарали даврида вафот этгани сабабли унинг илмий фаолияти чекланган бўлиб қолган.

1978-йилда докторлик диссертациясини якунлаган яна бир тадқиқотчи Абдулҳолиқ Меҳмет Чайдир. У “17 сентябр 1176 Майафариқин/Карамикбели ғалабаси”⁴⁹ номли диссертацияси билан Салжукийлар тарихи бўйича илмий фаолиятини бошлаган. Кейинчалик эса “Султон Қилич Арслан II ва унинг даври”⁵⁰ номли асарини ёзган. Бироқ бу икки муҳим ишдан сўнг сиёсат ва яқин давр тадқиқотларига йўналганлиги сабабли унинг Салжукийлар тарихи бўйича ишлари камайиб кетган.

Туркияда Салжукийлар тарихи тадқиқотларининг шаклланиши ва ривожланиш босқичларини кенг қамровда таҳлил қилиш натижасида қуйидаги хулосаларни чиқариш мумкин:

Аввало, Салжукийлар тарихи бўйича илмий изланишлар Республика даврининг дастлабки йилларида бошланган бўлса-да, илк босқичда улар асосан мақолалар шаклида ва чекланган доирада олиб борилган. Кейинчалик бу соҳадаги тадқиқотлар аста-секин кенгайиб, фундаментал асарлар яратилишига олиб келган.

Иккинчидан, Меҳмет Фуад Кўпрюлю, Меҳмет Алтай Кўймен, Усмон Турон, Иброҳим Кафесоғлу каби йирик олимлар Салжукийлар тарихшунослигининг илмий асосларини яратиб берган. Улар нафақат мустақил тадқиқотлар олиб борган, балки кейинги авлод тадқиқотчиларининг шаклланишига ҳам катта таъсир кўрсатган.

Учинчидан, Анқара ва Истанбул илмий мактаблари ўртасидаги рақобат Салжукийлар тарихи тадқиқотларининг ривожланишида муҳим омил бўлган. Бу рақобат янги ғоялар, танқидий ёндашувлар ва илмий изланишларнинг чуқурлашишига туртки берган.

Тўртинчидан, 1960–1990-йиллардан бошлаб соҳада тадқиқотчилар сони сезиларли даражада ошган ва мавзулар ҳам кенгайган. Сиёсий тарих билан бир қаторда ижтимоий, иқтисодий, маданий ва диний масалалар ҳам тадқиқот объектига айланган. Манбаларни нашр қилиш ва таржима қилиш ишлари ҳам жадаллашган.

⁴⁹ Anadolu’nun Türkleşmesinde Dönüm Noktası: Sultan II. Kılıç Arslan ve Karamikbeli (Myriokefalon) Zaferi (17 Eylül 1176), Ankara 1984.

⁵⁰ II. Kılıç Arslan, Ankara 1987.

Бешинчидан, янги авлод тадқиқотчилари (айниқса 1980–2000-йиллардан кейин) турли йўналишларда – тарихий география, шаҳаршунослик, иқтисодий ҳаёт, диний институтлар, ҳатто тангашунослик каби соҳаларда изланишлар олиб бориб, Салжуқийлар тарихи тадқиқотларини янада бойитган.

Хулоса қилиб айтганда, Туркияда Салжуқийлар тарихи тадқиқотлари босқичма-босқич ривожланган бўлиб, илк даврдаги чекланган ишлардан тортиб, бугунги кунда кўп қиррали ва мукаммал илмий йўналишга айланган. Бу жараёнда йирик олимлар мероси, илмий мактаблар рақобати ва манбашунослик ишлари ҳал қилувчи аҳамият касб этган.